

ESAERA ZAHAR BATEN BIGARREN AGERRALDIA

Koldo Mitxelena

Asko zor diot Aingeru Irigarai adiskide zenari. Hobeki esan, gure garaitsuko jendeak (belaunaldiaz mintzatzen ausartzen ez) du zorra. Bera izan zen, izan, hainbat joera, eta zaletasun kutsatu eta txertatu zizkiguna euskal arloan. Emaitz horien artean aurki daitezke, besteak beste, euskal literatura zaharrari nahiz ahozkoari opa behar diogun jakin-nahia; naturaltasunak hizkuntz gaitan duen esku nagusiari dagokion begiramen apala; hango eta hemengo kantu eta testuek merezi duten arreta; eguzki- eta iparraldeko euskararen eskakizunek behartzen duten ixuria eta ezaguera... Eta zerrenda hortxe moztuko dut ongi dakidalarik ia nahi adina luza daitekeela.

Bake-denboran abiatua zen bide horietan barrena, neronek ere gaxtetan jakiteko modua izan nuenez, eta geroagoko sugarrek ez zuten aspaldidaniko egitekotik baztertu: bestetan adierazi dut *Egan* aldizkarian —eta *Egan* euskalduntzen bereziki— izan zuen sarrera eta eragina. Orain darabiltzagun baliabideak ez bide dira noski berak nahi zituzkeenak, baina aldioroko legez, hizkuntza ere besarkatzen duenez, ez ditu inork —ez lehengok ez oraingok eta ez dituzke etorkizunekok— beregandu dituen usteak, gogoak eta asmoak burutzeko bidean ikusiko hurrengoan egitez. Ez, bederen, txoil eta erabat.

Hurbilago ditugun urte hitsetan aldameneko lankide izana dut luzaro urrutiko irakasle izan nuena inoiz. Badakit, beraz, zer zuen guztizko, zer gogoko eta zer ez hain atsegin. Horrenbestez esana dut agian bazuela halako naga itxurako zerbait hizkuntzalaritzaren eremu idorrenetarik urruntzen zuena; nik, berriz, nekez utziko dut eremu hori, horri lotua nagoelako gogara nahiz desgogara. Aipa nezake, gainera, barka eske dabilenaren pare, errudun agertu zitzaigula Irigarai bera ere «zuzenbide debekatu» horretarik ihes egin ez zuenean: sasoi hartako giroari amore emanaz edo, erosoago gertatzen baitzen orduan hizkuntzalaritza, nahiz euskal hizkuntzalaritza izan, filologia baino.

Diodanaren berme sendo askia da Schuchardt-en itzulpena, *Primitiae linguae Vasconum*, Salamancan agertu zena, eta ez litzateke gaitzegi besterik ere aipatzea.

Aurrera gabe, azaldu beharko dut norako asmotan naizen hemen. Begiko zuen Aingeruk gure literatur tradizioa, oroit eta oroit-ezez bulartua, Borgesek dioenez, beste edozein bezala. Eta hor heldu dira, nola ez bada, letraz-letra irauli zaizkigun esaerak, errefrauak nahiz atsotitzak. Ez dira, noski, besterik gabe *lokuzioak*, hauek, euskaraz deus ez izateaz gainera, erdaraz (erdaretan) ere ezer gutti direlako: hizkera teknikoan ia sarrrerarik ez duten «esateko moduak» edo.

Badakit euskarazko *esaera* lasaiegi datorkigula, nolanahiko esanak «esae-rak» direlako ezinbestean: dena den, nik *esaera zaharrak* direla entzun dut haurtandik hemen ahotan hartzera noanak, Ultzaman Izagirrek jaso zuenez *erran-aireak* ornen direnak. Badakigu, esanez gainera, *atsotitza XVII*. mendeko hitz «berria» dela (harako Santillana-ren *Refranes que dicen las viejas tras el fuego-ren*, eta honen gisakoen, oihartzuna dakarkiguna, halaz ere), baina mailegatzeko eskubidea ezker-eskuin eta zuzen-bihurri mugarik gabe geureganatua dugunez gero, ez ote dugu zilegi, emendailuz bezala, geure baitarik zer-edo-zer sortzea?

Errefraua, berriz, mugatuegia iruditzen zait alde batetik eta zabalegia bestetik: nahasgarria, beraz. Nahasgarria, lehen eta behin, erdararen aldetik: ongi dagokio, hemen darabilgun adieraz, erdarazko *refrán-i*, ez hain ongi, ordea, beste erdara bateko *refrain-i*.

Formaz ere, balioz ez ezik, nahikoa aldakorra dugu gure alderdi hauetan, Landucci-ren «refran, *errefayna*» baitugu lehen lekuko. Gero, honen eitea duen *errep(a)in*, Gipuzkoako idazle ezagunek erabilia. «Errefraua» da batzuetan, harako Oiharteren «refraua», Iturriagaren pasarte honetan den bezala:

*Argatic errepain bat
badegu diona
elur urtea dala
gari urte ona.*

Beste arestikoaren honetan, berriz, badirudi esaten dena baino areago dela ohituraz egin ohi dena:

*Argatica guc
bici beaugu
gure errepain zarraquin,
gueldi ez gaitecen
asco becela
guero chalma andi batequin.*

Bestela, aditzera eman ditzake ustekabeko gertakari harrigarri edo barre-garriren batek sor ditzakeen marmarrak. Horrelatsu darabil Xenpelarrek Pasai Sanjuango zezenak direla eta:

*Gure Pasaia beti
sonatua dago;
errepin gabe ezta
urte bat igaro.*

Ez dugu haatik oraingoz eginkizun gure *errep(a)inen* zentzu eremuaren mugak finkatzea. Frantsesez ere, hau bidenabar, ‘leloa’ bezala har daitekeen zerbait ornen da *refrain*: hots, bertso azkenean errepikatzen diren hitzak, Larramendiren *euskaritxo*a, edota behin eta berriro ahora datorkiguna, betiko leloa alegia.

Hitzen azala eta mamia garbitu bezain lausotu ondoan sarrera honen bitartez, horietako bakar bati ekin nahi nioke, dela esaera, dela atsotitza, dela errefaina. Eta esaera horretan, gainera, hitz soil bati lotuko natzaio, eta hitz soilaren itxura soilagoari.

Los Refranes de Garibay izenpean dabilTZan bildumetan ageri da honako hau. Begira nola argitara zituen bi aldaerak Julio de Urkixok, eta G. 139 delako esku-izkributik hasten naiz aldatzen:

«Por las gentes de algunos pueblos que, naturalmente por disposición de sus astros, son inquietos y bulliciosos, dicen:

Bergara, ceñatu eta aygara.

Bergara, santiguete y pasa.»

Horren kidea honela dator Cc 79 (lviii) deritzanean:

«Porque en Bergara, uno de los buenos pueblos de la tierra bascongada, sucede entre los vezinos auer de ordinario muchos pleytos, dicen:

Bergara, Santiguete y pasa.

Bergara, Ceñatu eta ygara.

‘Ygara’ se dixe por ‘ygaro’, por el consonante, porque también la arte poética tiene en esta lengua sus licencias.»

Gure esaera zaharren egitura —eta honakoa aski zaharra da, XVI. mendean ezaguna zenez gero, dagoeneko— ez da, dakidanez, astiro eta sakonki aztertua izan. ‘Letraz-letrako’ izkerari dagozkio, hitzik ez hotsik aldatu gabe errepikatu behar baitira, behin eta berriz. Ikusi dugu Garibaik edo dena delako biltzaileak «la arte poetica»-ren barruan hartzen dituela.

Forma aldetik, beste frankoren antzekoa da gure hau. Zerbait (edo norbait) adierazten duen izen propio baten (edo gehiagoren) atzetik izendatua zer-nolakoa den ageri da: cf., beste era batera, *Celangoada Butroe oroc daquie* RS 92), «Que tal es Butron todos lo saben». Horrelakoak dira, esate baterako, *Abia deunga dustien abia*, RS 387 (eta *X, lapur guztien abia* diotenak), edo *Oiartzun, pareta zarrak erantzun*. Bi atalen arteko hoskidetazuna premiazkoa da noski. Donostia eta Erreterria, beraz, izan daitezke ‘lapur guztien abia’; ez, ordea, Irun edo Durango.

Zerbait azaldu beharrean, agindua, kontseilua, nolabaiteko burubidea ere aipa daiteke, begi aurrean dugun Bergararekiko honetan bezalatsu. Edo bestela harako Ibarguen-Cachopínen kronikak itxuratxarturik dakarrena (*TAV*, 172 orr.): *Vaquio laquio* (Bakio ez da lakioa besterik), *guaraquio*, «que quiere dezir: guardate del lazo de Vaquio». Oraitsuago jasoetan,

aparta akio, gorde akijo dator. Garibaik berak beste batean dakarrenak ere balio luke hemen: *Urra aquio, (bay alua aquio).*

- - - - -

Bidenabar ukitu dugunez, aldaera bana dute esku-izkribuek. Biltzaileak, hemen, *eta* gogokoago du tu baino, (ia) bakarrik baitarabil; RS-en, berriz, ez da *ta* baizik agertzen, *eta* hori kontutan eduki behar zuten bilduma hau *eta* oraingo gureak esku beretsutik datozela uste izan dutenek. Aditza dugu ondoan, aginte-moduan. Honen hasiera, ordea, bitara irakur dezakegu edo agian, hobeki esan, *eta* *eta* adizkiaren arteko mugak ez daude behar bezain argi markatuak: *eta aygara* ala *eta ygara (etaygara?)*.

Jose Ramon Zubiaur eta Jesus Arzamendi, «El léxico vasco de los refranes de Garibay» argitara zutenak, *ASJU* 10, 1976, 47-144, *ygara-ren* alde makurtzen dira, 101. orrialdean: «Creemos que la *a-*, inicial, de *aygara* debe ser la *a* final de la conjunción *eta*, repetida.»

Lafon aipatzen dute noraezean, *Système I*, 188 h., irizkide bailitzan, *eta* badirudi baietz: lehentasuna *ygara-ri* opa dio behinik-behin. Lagunik behar balute, Villasante ere har dezakete (*eta ygara*), euskal aditzarekin zer ikusi gehiegirik ez duen liburuska batean: *San Martín de la Ascensión y Loinaz*, Beasain 1962, 14. Aita Lasaren beste lan batekin agertu zen.

Aditza Lafonek ukitzen du iragaitzaz bederen, RS-en ere ageri baita: *digaran artean* (231), *ygara-z* gainera. Schuchard-en ustez erazlea omen da aditza, joan-etik eratorria: «Hypothèse plausible», gehitzen du. Ni ere baiezkoan nengoke, delako hipotesiak lehen alderdia baizik ez balu: erazlea dela, bai, bainajohan-etik erakarria? Ez ote litzateke zuzenago, joan-en erazle ezaguna *eroan* edo *eraman* denez gero, *igo*, *igan*, etc. hautatzea oinarri gisa lehenbizi *eta* azken?

Esan-nahiaren aldetik ere ez da nabari inolazko eragozpenik. Latinez, scandere-tik sortu zen *transcendere* *eta* hau «S'élever au delà, traverser» ornen da (Ernout-Meillet).

Bestalde, idoro dezakegu, euskaratik aldegin gabe, *igan-en* balio berbera duen *igaran* bat. Har dezagun Amikuzeko euskalkian idatzia dagoen le Quien de Laneufville-ren Katixima: Vinson-en 60garrena, 60 c delakoa behar bada, XVIII.mendekoa zalantzarik gabe *eta* ez inolaz ere azkenetakoa. Hona hortik adibide pareak: *Çoin egunez igaran da Cerurat?* (9), *çoin igaran baita Cerurat* «ascendit ad Coelos» (12).

Erazlea delakoan baldin bagabiltza, gabiltzan bezala, bi oztoporekin egingo dugu topo. Bistan dugu lehena, Lafon-ek azpimarratua: aditz erazlea-ri, dena delako, iragankorra izatea dagokio; ez iragangaitza, gure hau maizenik den gisan. Areago Bizkai aldean, hor *igo(n)* bera ere iragankorra baita. *Igoeban Ceruetaru* irakurtzen da dagoeneko Betolazaren Dotrinan.

Begira diezaiozun bigarrenari. Gure erazle delakoak adizki trinkoak, sintetikoak, ditu formaren aldetik; besteak, berriz, bakunak alegia, ez: inon ere ez, dakidan neurrian. *Eta* errazago da noski, maizago gertatzen delako,

oinarrizkoa izatea trinkoa erakarria baino. Debeku hau ere ez zait, haatik, bortitz askia iruditzen azaldu dudana aburua uxatzeko.

Erazlea izanik, *-ra-* morfemaren *r* beste edozein erro kontsonante baino lehenago dago, berez edo nahi baduzue sortzez. Erroaren aurretik erabat, erroaren zati dirudien *i-* baztertzen baldin badugu. Horrela bada, *r-g* zaharra goa genuke *g-r* baino, eta testuek —ditugun testu urriek— uste horren indargarri agertzen zaizkigu hemen, ahulgarri baino areago: *iragan* erakusten dute Etxepare eta Leizarragak eta, RS-etan *ygaro*, *digaran* badatoz eta emen (*a*)*ygara*, Landucci iparraldekoiei hurbiltzen zaie. Ikus «*egunac yrago dira*, dias a».

Ez zait galdera alferra iruditzen aginte moduan *aygara* behar genukeen ala *ygara* galdatzea. Jakin nahi dena ez baita soil-soilik ea nolakoa zen aditz forma hori, baizik eta, hor eta bestetan, ze egitura izan zezakeen, modu eta pertsona horretan, testu inguru berdintsuko edozein aditzetan: *ab uno disce omnes*. Hori dela eta, labur bederen, astiroxeago aztertu beharko dugu zein aditz izan zitezkeen 'horrelakoak'.

Bestetan esan dudana (ik. *Euskera* 1, 1956, 19-22) berresango dut orain. Okertzat daukat aspaldidanik harako Schuchardt-en (eta segur asko beste anitzen) uste hura, partizipioetako *e-* eta *i-* histori aldetik bereizten zituena, alegia. Hobe dugu, nahasteak baztertzearen, errazenari eutsi, aurrizki bakarra hautatuaz. Ez zegoen holakoetan **e-* baizik, bokal atzinean (maize-nik, behinik-behin) *j-* bihurtu zena.

Kontsonante aurrean ere *i-* bilaka zitekeen ondotik zetorren zerbaiten podorioz: hurrengo silabako bokal meharra zela medio, esate baterako. Horrelakoetan, erne, ez da *i-* non eta noiznahi agertzen: euskalkiaren arabera, *e-* izan ohi du parean. Adibidez, *ibili* eta *ebili* (cf. *e-ra-bili*), *ikusi* eta *ekusi*, *ikuzi* (hortik *ukuzi* Mendebaleko muturrean) eta *ekuzi*, eta gainerakoak gainera.

Horretaz gainera, garai bateko **e-i-* geroko *i-* bihurtu zela etsia nago. Horrelaxe agertuko ziren, esaterako, *ikasi* (cf. ia edonon zabaldua dagoen *irakatsi*), *irabazi*, *irakurri*,...

Antzinako **e-* hori hainbeste bider orainaldian aurkitzen dugun *-a-* artizkiak salatu ohi du: *n-a-go*, *n-a-tor*, *n-a-bil*, *n-a-kus*, eta abar. Zenbait aditzen orainaldian, berriz, *-i-* da *-a-* horren ordaina, **-a-i-ren* bitartez ezipairik gabe, hirugarren pertsonetako *d-ren* hurren guttienez: *digaran*, *diraki* (*dirakian*), *dirudi* (*dirudian*), *diro*, *di(n)o*, *dio*, *dirau*, etc.

Hori da euskal aditz sintetikoak sortzen eta asmatzen aritu den jendeak topatu izan duen irristabidea. Oihenart-ek asmatu zuen noski *nigorra*, *igorri-tik*, *izorra-ren* oihartzun. Nonnahiko aditz batek, *ikusi-k* bazituen segur aski, *igorri-k* ez bezala, forma trinkoak: guk ez ezagutzen, ordea. Izatekotan, haatik, nolakoak zitezkeen? Zer zerabilten inoiz: **d-i-kas* ala **d-a-kas*? Nik, apustutan abiatzekotan, lehenbizikoaren alde egingo nuke trabes, eta ehun bati, erabakitzaile bategi.

Lehen bokalaren iturburua jakiteko, beraz, beharrezko ez bada estu-estuan, lagungarri dugu forma trinkoak edukitzea. RS-en *ibini* aurkitzen dugu bitan, eta *yfinc* «pondras (=pon)» gainera, baina *i-* hori gora-behera, *daminda* (= *damindan*) «ponga» azaltzen da (99), *-a-* eta guzti; *-m-ri* buruz, ik. Etx. A ii (*scributan*) *imeitera*.

Kasurik gardenena *izan-ena* iruditzen zait, *i-* baizik ez baitu erakusten. Halaz guztiz, ordea, bitarteko *-a-*, itxuraz ezertara ez datorrena, nabari da lehen eta bigarren pertsonetan (eguzki aldeko euskalkietan izan ezik, baina horko *-i-* ez da berrikuntza baten ondorioa baino). Ez dator ezertara, ez baitugu euskal (morfo)fonologi legerik ezagutzen *n-* eta *-iz(a)-ren* artean inolazko epentesirik eskatzen duenik: Horren arabera, berezkoa da *naiz-ek* daraman *a*, ez tartekatua; eta orobat esan daiteke geldione edo eten ondoko *aiz-ekin*: jakina da horietako *h-* ez dela zaharra, oraintsukoa baizik.

Zuzen dirudien partiketa bakarra: haxe genuke: *n-a-iz*, *a-iz*, **n-a-iza*, **a-iza-tik* jaioak, *naizate*, *aizate* (RS *ajate*, oraingo idazkeran *axate*) eta gisa horretakoek argiro salatzen dutenez: orain ere ez dago deusen premiarik *z* eta *t*, elkarri hain harrera ona egiten dien kontsonanteak, nahi eta ez bereizteko.

Badakigu ze itxura zuen laguntzaile honek aginte muduko 2. pertsonan. Leizarragak ez du atzizkirik gabe erabiltzen (*aicén* ‘izan adi’; Etxepareren *yçan* Leizarragaren *aicençat-en* kidea da, esan-nahiaren aldetik). RS-etan, ordea, *ax* irakurtzen dugu behin eta berriro, bai ‘aiz’ adierazteko eta baita ere ‘izan adi’. Ik. Lafon, *Système* 1, 84 hh.

Erregela horren arabera, *igar-ek* ere *a-* aurrizkia behar zukeen aginte moduan, eta ondorio horrek *eta aygara* hobestera garamatza, *eta ygara-ren* kaltetan. Beste irozgarri bat ere bagenuke burubide honen aldeko, hasierako *i-ren* ordeztu beste bokalen bat sartuko bagenu. Eta hor dugu Garibai-ren *ausho*, *ausso* RS-etan: +*Perucko vrdeorri*, *Chordon arz orri*. Utzi dezagun bertan behera forma honek eutsi-rekin izan dezakeen zerikusia, eta are gehiago eduki-rekikoa: ik. Lafon, *Système* I, 176 hh. Besterik baita orain dihoakiguna: aditza, dena den, iragangaitza dela, lehengo bien antzera, eta *a-*diptongo bidez erroari datzekala.

Esanak esan eta usteak uste, guk ere gehi dezakegu, intentzio hobez halere egokiera ere bestelakoa denez gero, harako Etxepareren ezkutariak bere damatxoari aurpegira ziona:

Hiçac hari bira, dugun eguyna

Horrelako esaretako joera ez zen, zorionez, XVI. mendean galdu; ez, alderatzeko ere. Ikus, bestela Orixeren *Euskaldunak* II, 405 hh. Eta XX.era gabe, XVII.aren azken aldean bizi zen, joera ez ezik, baita esatera horren berorren oroitzapena ere.

Luis Murugarrenek azaldu dituen bertsoak ditut gogoan: «Un texto arcaico vasco más», *BAP* 36, 1980, 411-423; ikus, halaber, *ASJU* 18, 1984, 219-239. Aurki hobeki agertuko ditu J.A. Lakarrak prestatzen ari den lanean.

Ez digu, haatik, gehiegi axola gure auzi honetarako, esaera honen testua argi baino argiago baitatza 30. eta hurrengo lerroetan:

Erdu ona, Bergara:
zu ohea ezara
gueure errico guizonay
ydeteco oyala.
Agaiti dericku zuri
«Ceñatuta aygara,
ezpabere ychi bay azala.»

Testis unus, testis nullus (ala alderantziz?) esaten ornen dute lege-jakitunek. Bi aski genituzke, bada, hutsean ez gelditzeko. Ez da hori usuegi gertatzen gure hizkuntzan, *kapax legomena* gehiegi baita hitz eta perpause-tan. Eta, zer esanik ez, esaldi luzeagoetan. Oraingoan trankilago geldi gaitezke.